

К

АТЕРИНОСЛАВ
НА КІЛЬЧЕНІ:
ІСТОРІЯ
ЗНИКЛОГО МІСТА

До цього альманаху ввійшли дослідження трьох кандидатів історичних наук, присвячені зниклому місту – Катеринославу Кільченському. Історія виникнення та недовгого існування, документальні джерела, проєктні плани, містобудівні особистості, результати археологічних розкопок дозволяють отримати комплексну та достовірну інформацію про «Самарську Атлантиду». Яскраві світлини та графічні реконструкції фортеці і форштадта, археологічних знахідок органічно доповнюють науковий матеріал.

МАКСИМ КАВУН
ОЛЕКСАНДР ХАРЛАН
ОЛЕКСАНДР СТАРІК

*Альманах видано
в рамках обласного фестивалю
«Діти вивчають країну»*

К

АТЕРИНОСЛАВ
НА КІЛЬЧЕНІ:
ІСТОРІЯ
ЗНИКЛОГО МІСТА

УДК 908(477.63)(084)
К 29

Видання здійснене КП «ЦНТ Дивокрай» ДОР
за підтримки Дніпропетровської обласної ради

Упорядники:

Кавун М. Е.
Харлан О. В.
Старік О. В.

Редакційна колегія:

Боняк В. В. (голова редколегії), Мусієнко К. М., Юрченко Г. В.

К 29 **Катеринослав на Кільчені: історія зниклого міста.** Альманах досліджень та археологічних розкопок на території колишнього міста Катеринослав I / Упоряд.: М. Е. Кавун, О. В. Харлан, О. В. Старік; за заг. редакцією В. В. Боняка. – Дніпро: АРТ-ПРЕС, 2020. – 36 с.

ISBN 978-966-348-446-4

До цього альманаху ввійшли дослідження трьох кандидатів історичних наук, присвячені зниклому місту – Катеринославу Кільченському. Історія виникнення та недовгого існування, документальні джерела, проєктні плани, містобудівні особистості, результати археологічних розкопок дозволяють отримати комплексну та достовірну інформацію про «Самарську Атлантиду». Яскраві світлини та графічні реконструкції фортеці і форштадта, археологічних знахідок органічно доповнюють науковий матеріал.

УДК 908(477.63)(084)

ISBN 978-966-348-446-4

© 2020 Фото: Степаненко К. М.
© 2020 Фото: Домбровський О. Ю.
© 2020 Дизайн: Малієнко Ю. М.
© 2020 КП «ЦНТ Дивокрай» ДОР

МАКСИМ КАВУН

ОЛЕКСАНДР ХАРЛАН

ОЛЕКСАНДР СТАРІК

*Альманах видано
в рамках обласного фестивалю
«Діти вивчають країну»*

КАТЕРИНОСЛАВ НА КІЛЬЧЕНІ: ІСТОРІЯ ЗНИКЛОГО МІСТА

ДНІПРО
АРТ-ПРЕС
2020

САМАРСЬКА АТЛАНТИДА: ІСТОРІЯ МІСТА КАТЕРИНОСЛАВА КІЛЬЧЕНСЬКОГО

На околиці сучасного Дніпра, в селищі Самарівка, в кінці XVIII століття існувало перше губернське місто на території нашого краю – Катеринослав. Останні кілька десятиліть дослідники називають його «Катеринослав I» або «Катеринослав Кільченський». Насправді ж в історичних документах епохи місто зветься просто «Катеринослав». Надалі виросте й розвиватиметься Катеринослав на правому березі Дніпра. Для того щоб розрізнити ці два міста, дослідники й застосовують умовні визначення.

Поява першого губернського міста була продуктом, без перебільшення, революційних трансформацій історії Південного краю в останній чверті XVIII століття. У 1775 р. було ліквідовано Запорозьку Січ, й на території Запорозьких Вольностей було впроваджено загальний імперський адміністративно-територіальний та соціально-економічний устрій.

У 1775 р. на додачу вже існуючої (з 1764 р.) Новоросійської губернії була створена Азовська губернія. У тому ж 1775 р. до складу цих губерній були включені землі колишньої Запорозької Січі. До першої відійшли землі між Бугом та Дніпром, а до другої – між Дніпром та Доном.

Губернатором Азовської губернії 27 липня 1775 р. був призначений Василь Олексійович Чертков (1726–1793) – видатний адміністратор катерининської доби. Чертков знаходився на цій посаді до 1782 р. Головне управління губернії

тимчасово розмістили у Бєлєвській фортеці (сучасне місто Красноград Харківської області), до будівництва губернського міста.

Одразу після створення Азовської губернії призначений її губернатором «генерал-майор и кавалер» В. О. Чертков

В. О. Чертков.
Портрет 1780–1790-х рр.

розпочав діяльність по утворенню нового губерньського центру. Він вирушив за дорученням Г. О. Потьомкіна у подорож територією губернії з метою пошуку місця для губерньського міста.

Г. О. Потьомкін.
Портрет XIX ст.

У першій половині 1775 р. назва і місце губерньського центру ще не були визначені остаточно. Місце розташування губерньського міста – центру Азовської губернії в цей час уже було підібрано на р. Самарі у місці впадіння в неї р. Кільчень. Це місце зазначене на «Примерной генеральной карте Новороссийской и Азовской губерний», складеній 18 червня 1775 р. У той же час ще не було повної ясності у питанні будівництва губерньського міста. В. О. Чертков у своєму рапорті від 18 серпня 1775 р. зазначав: «Азовская губерния учреждена вновь и во оной необходимо нужно иметь для важных строений а особливо есть ли повелено будет строить вновь губернской город архитектора...». У рапорті від 25 липня 1775 р. В. Чертков наполягав на заснуванні асигнаційних банків «как для Новороссийской губернии в городе Кременчуге, так и для Азовской, на первой случай, в крепости Белевской, а потом где будет в оной губернский город или где сзаспособнее усмотрится...».

Аналіз картографічних джерел підтверджує, що ідея будівництва губерньського міста з назвою «Катеринослав» на р. Кільчені остаточно оформилася під керівництвом В. О. Черткова в другій половині 1775 р. На плані, датованому 17 жовтня 1775 р., територія запроектованого міста повністю відповідає контурам майбутнього Катеринослава I. Отже, місце визначилося влітку-восени 1775 р. На плані 17 жовтня 1775 р. відсутня назва міста, вочевидь, пошук її продовжувався.

У середині квітня 1776 р. губернатор В. О. Чертков представив Г. О. Потьомкіну перші плани й кошториси на кам'яні будівлі губерньського міста, де воно вже іменується Катеринославом.

Широко поширеною в історіографії є думка, що завдання обрати вигідну територію для губерньського міста В. О. Чертков вирішив недостатньо кваліфіковано, про що свідчить обрана лісиста й заболочена місцевість при впадінні р. Кільчень у р. Самару, у восьми верстах від лівого берега Дніпра.

Насправді ж нове губерньське місто проектувалось передусім як місто-фортеця поблизу нової Дніпровської лінії фортець (почала будуватися з 1770 р.). Тому можна стверджувати, що місце для Катеринослава I насправді було обрано В. О. Чертковим дуже вдало з точки зору безпеки під час можливих військових конфліктів. Висновок про нібито

Фрагмент плану міста Катеринослава I, складеного 15 квітня 1782 р. Прорис О. Харлана, 2020 р.

помилку В. О. Черткова постав з нерозуміння функцій, покладених на нове місто й недооцінки оборонної функції, яка до 1783 р. зберігала у повній мірі своє значення в краї.

23 квітня 1776 р. В. О. Чертков подав рапорт на ім'я Г. О. Потьомкіна, в якому повідомляв: «Во исполнение повеления вашей светлости [направляю] проект на построение губернского города Екатеринослава на речке Кильчене, недалеко от впадения ее в реку Самару, с подлежащим планом, профилями, фасадами и со сметами... Полагаю на постройку губернского города, как по сметам явствует, сто тридцать семь тысяч сто сорок рублей тридцать две копейки с половиною...». Цей рапорт В. О. Черткова – перший відомий на сьогодні документ, де згадується губернське місто Катеринослав. Кошторис на будівництво міста був детально обрахований та первісно складав 137 тисяч 140 рублів 32 копійки та півкопійки (!).

У 1776 р. практично почалися підготовчі роботи на місці Катеринослава I, в кінці року виникло невелике поселення будівельників. 2 лютого 1777 р. Г. О. Потьомкін видав ордер на адресу В. О. Черткова, де вказувалося, що план губерньського міста затверджений Потьомкіним та направлений на місце будівництва. У цьому ордері Г. О. Потьомкін наказав В. О. Черткову продовжувати раніше розпочате будівництво.

На початку 1777 р. були затверджені проєкти й після цього розпочалася планомірна забудова міста під керівництвом архітектора М. Я. Алексєєва. Першими будівлями стали губернське правління, губернаторський будинок, казарми для військових, хати-мазанки. В 1778 р. була освячена

Святодухівська церква. Почала інтенсивно споруджуватися міська фортеця.

Зважаючи на те, що основні споруди в Катеринославі вже були зведені, 20 липня 1778 р. Сенат видав указ, в якому наказав перевести до Катеринослава органи управління Азовської губернії з Бєлєвської фортеці. Це визнавалося можливим завдяки тому, що «ныне город Екатеринослав строением почти совсем окончен...» Переїзд губернських установ відбувся до кінця того ж року. В указі Сенату від 31 жовтня 1778 р., де констатувався факт переїзду, вказувалося: «доносят: Азовский губернатор, что он в город Екатеринослав переехал; а и Губернская канцелярия с ее чинами и денежной казною перебирается...»

До 1781 р. населення Катеринослава істотно зросло: «явились сюда и купцы и ремесленники и разного звания люди», прибула частина вірмен та греків, котрі виїхали з Кримського півострова. У місті діяли чотири церкви: російська православна, грецька, католицька, вірменська апостольська. Катеринослав I намагався стати торговельним та культурним центром: тут мали проводитися ярмарки, в околицях працювали шкіряна та свічна фабрики, було відкрито 2 училища. У 1781 р. у губерньському місті налічувалося більше двохсот будинків й мешкало «купцов 270, мещан и цеховых 874; разного звания людей 1050, всего 2194 душ». За відомістю 1782 р. у місті мешкали 2520 осіб обох статей.

Збереглися проєктні плани забудови Катеринослава I 1779, 1781, 1782 рр., які свідчать, що місто створювалося в загальнодержавній класицистичній системі планування. Катеринослав I являв собою місто-фортецю з двома цитаделями, поділене укріпленнями на три частини: центр

*Загальний вигляд Катеринослава Кільченського на початку 1780-х рр.
Реконструкція проф. С. Б. Ревського (стор. 8-9)*

з фортецею, форштадт, Старо-Самарський ретраншемент. Місто мало розташуватися на узбережжі р. Самари та біля її малих притоків. У північно-східній частині, у гирлі р. Кільчені, будувалася фортеця (територія була найбільш захищена й домінувала над іншими районами міста). На південь від фортеці будувався центр. На захід від центру показаний «форштадт», планувалося поділити його перпендикулярно системою вулиць. Плани 1779, 1781, 1782 рр. та статистичні дані свідчать, що територія та населення Катеринослава збільшувалися, але повільними темпами, після 1781 р. суттєвих змін не відбулося.

Катеринославу не довелося довго існувати на місці, обраному губернатором Чертковим. Окрім геополітичного, на розвиткові міста негативно позначився вплив інших чинників, зокрема, географічно-кліматичного. Місто збудували на заболоченій території, яка під час весняних паводків повністю ізолювалася й частково затоплювалася. Усі ці обставини створювали важкий клімат та викликали масові епідемічні захворювання у населення, про що свідчив навіть головний лікар Шенгофель, який прибув сюди зі столиці в 1782 р. й знайшов цю місцевість «вредною для здоров'я людей, неудобною и гибельною для благосостояния жителей...» Окрім цього, судноплавство по р. Самарі виявилось майже неможливим, а водний шлях був тоді найбільш вигідним для постачання різних товарів та продовольства.

Питання про перенесення губернського центру на правий бік Дніпра було остаточно вирішене в указах 1783 та 1784 років. Основною причиною ліквідації Катеринослава І слід вважати, однак, не географічно-кліматичний, а геополітичний фактор. Місто будувалося в 1770-х рр., передую-

сім, як оборонний пункт та адміністративний центр краю; саме з такого погляду сумлінно підібрав для нього місце губернатор В. О. Чертков за дорученням Г. О. Потьомкіна. Територія розташовувалася поблизу самарських лісів, була оточена річками та болотами і уявлялася важкодоступною. Але у 1783 р., після приєднання до Російської імперії Кримського ханства, необхідність у новостворених містах, які виконували функції фортець, відпала. Було прийняте рішення ці поселення «крепостями... более не почитать, обращая во внутренние города или посады».

Місто-фортеця поступилося своїм історичним місцем для нового типу міста – адміністративно-економічного центру. Відпала оборонна функція й у міста-фортеці, яким був Катеринослав І. Якщо б Катеринослав І лишився на старому місці, він, без сумніву, не міг відповідати більше вимогам губернського міста. Таке місто, особливо після 1783 р., мало розташовуватись на перехресті торговельних шляхів, розширювати територію, розбудовувати промисловість. Катеринослав І у нових історичних умовах неодмінно, раніше чи пізніше, прийшов би до занепаду.

30 березня 1783 р. був виданий указ про об'єднання Азовської та Новоросійської губерній та утворення на їх базі Катеринославського намісництва, згідно з яким передбачалося визначити «по выгодности местной» нове місто – центр намісництва. Указ Катерини II від 22 січня 1784 р. визначив: «Губернскому городу под названием Екатеринослав быть по лучшей удобности по правой стороне реки Днепра у Кайдака». На цій території й сформувалося в подальшому губернське місто Катеринослав.

Катеринослав Перший – дітище В. О. Черткова – указами 1783–1784 рр. був «низведен» до статусу повітового міста та перейменований у Новомосковськ. Почався невідворотний занепад колишнього першого губерньського центру. Частина населення першого Катеринослава переїхала до форштадта майбутнього Катеринослава – козацького містечка Нові Кодаци (Кайдаки). Частина адміністрації переїхала в Кременчук – тимчасовий центр нового намісництва. «По приглашению правительства» мешканці Катеринослава I – Новомосковська виселилися в різних напрямках, зокрема греки та вірмени майже у повному складі виїхали у Таврію. 10 жовтня 1791 р. священник Святодухівської церкви колишнього Катеринослава Василь Власовський доповідав катеринославському єпископу Амвросію: «В городе Новомосковске жителей, кроме городничего с штатною командою с ротой солдат и некоторого числа канцелярских служителей ныне уже никого не имеется; все разошлись по разным местам». За церковною відомістю 1792 р. тут показано 15 дворів та 327 «душ обоєго пола».

Незабаром була поставлена остання крапка в історії першого Катеринослава. Указом 26 вересня 1794 р. повітове місто Новомосковськ було «переведене» вище за течією р. Самари до козацького селища Новоселиця. Точніше, Катеринослав I назавжди припинив своє існування, а Новоселиця отримала нову назву – Новомосковськ.

Будівлі губерньського міста поступово були зруйновані, більшою частиною розібрані. Ще у 1887 р. тут зберігалися фундаменти споруд, рови та земляні насипи. В XX столітті, у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу та утворенням водосховища на Самарі, територія першого Катеринослава

значною мірою виявилася затопленою. Центральна частина з залишками фортеці біля селища Самарівка утворила острів Самарський і використовується як дачне селище та присадибні ділянки.

Історія першого Катеринослава ще в XIX столітті була предметом розгляду місцевих істориків та краєзнавців. М. М. Владимиров, автор книги «Первое столетие истории Екатеринослава», присвятив багато місця історії першого губерньського центру. В другій половині XX ст. системно вивчив історію міста з архітектурної точки зору С. Б. Ревський (нині професор ПДАБА). На початку 1970-х рр. місцевими дослідниками було віднайдено в московських архівах комплекс документів з історії Катеринослава Першого. На початку XXI ст. було видано низку статей та розділи в монографіях М. Е. Кавуна, де представлено новий концептуальний погляд на історію міста. Але всі дослідження до цього дня базувались на документальних та картографічних джерелах та сповідували тезу про те, що артефактів на місцевості не залишилося. Сьогодні, з початком археологічних досліджень території Катеринослава I (2019-2020 рр.) у нас є можливість по-новому побачити історію напівзабутого міста, «Самарської Атлантиди».

Максим КАВУН,
кандидат історичних наук,
завідуючий відділом ДНІМ імені Д. І. Яворницького

ФОРТЕЦЯ І ФОРШТАДТ КАТЕРИНОСЛАВА І ЗА АРХІВНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Для створення потужних населених пунктів в новозавойованих землях Російська імперія завжди заздалегідь приділяла значну увагу розвідним даним. Про місця, де планувалося збудувати фортеці або заснувати укріплені поселення, завжди збиралася інформація в переказах шпигунів, розвідників, мандрівників, військових. Перед початком будівництва виконувалися дослідницькі роботи для виготовлення мап місцевості. Більше того, кожного разу опрацьовувалися різні варіанти проєктних пропозицій майбутнього архітектурно-містобудівного бачення форпостів, які могли виконувати стратегічну роль бази як на щойно завойованих теренах, так і на чужій території.

Не було винятком і місце злиття Дніпра і Самари. За часів Вольностей Запорозьких під час численних бойових дій на теренах Північного Причорномор'я давніми шляхами пересувалися армії та торговельні каравани берегами Дніпра і Самари. Протягом багатьох років збиралася інформація про долини цих річок, зручні місця переправ і існуючі населені пункти. Враховуючи традиції татар і запорожців, російськими військовими постійно відпрацьовувався проєкт підкорення земель Нижнього Дніпра.

Одним з перших потужних проєктів Московії в даній місцевості, здійснених у 1688 році, стало будівництво Богородицької фортеці, яка на довгий час стала базою російських військ, обурюючи запорожців. Довгий час московським урядом практикувалася тактика влаштування укріплених ліній з прив'язкою до підвищених берегів річок, що слугу-

вали значною перепорою для пересування і зміцнювали захист укріплень зі стратегічного боку. Просування на землі Запорозжя розпочалося вздовж берега Орелі в 1730-х рр. з початком будівництва Української укріпленої лінії, наступним фортифікаційним рубежем в південному напрямку стала річка Самара. На сьогодні відомо кілька проєктів влаштування укріпленої лінії вздовж русла Самари.

Місце впадіння Самари в Дніпро після 1734 р. отримує потужні російські фортифікації по правому берегу Самари і лівому берегу Дніпра, а після 1737 р. і на правому березі Дніпра. Навіть не дивлячись на розпочате будівництво Дніпровської укріпленої лінії (з 1770 р.), досягнення Кючук-Кайнарджийських домовленостей (1774 р.), захоплення і руйнування Запорозької Січі (1775 р.), російська влада не наважувалася будувати столицю величезного захопленого краю на правому березі Дніпра. Для неї було обрано місце на правому березі Самари, вздовж якого на той час існувала низка укріплень і новостворюваний Катеринослав повинен був розташовуватись в стратегічно вдалому, прикритому з усіх боків місці.

Через місяць після зруйнування Січі вже повним ходом відбувалися заходи з пошуків неприступного місця, складення кошторисів, пошуки коштів, залучення майстрів для будівництва губернського центру щойно призначеним губернатором Василем Чертковим. У рапорті від 25 липня 1775 р. на ім'я Григорія Потьомкіна він просив про переведення до новоствореної Азовської губернії архітектора Миколи Алексєєва для початку розроблення проєктної документації і вивчення місця.

Для будівництва губернського центру було обрано місцевість на колишніх теренах Самарської паланки Вольностей Запорозьких на відстані 11 км від гирла Самари і 4 км від залишків Новобогородицької фортеці, захищену з півночі

Територія, на якій розташовувався форштадт Катеринослава на Кільчені. Фото 2020 р.

і зі сходу р. Кільчень (Кільченка), з півдня р. Самара, з заходу болотом Кримським (р. Кам'янка). На підступах до теренів майбутнього міста перешкодами також слугували звивисті русла річок-приток, стариць і рукавів самарської долини: Крива Самара, Тихенька Самара, Стара Самара, Красна, Кем'єнка, Татарка, Сваруха, болото Кримське (р. Кримка, Кринка). При впадінні Кільчені в Самару найвищу за позначкою місцину було обрано для влаштування потужної фортеці.

Найбільш ранній з відомих на сьогодні проектних планів майбутнього міста зберігається в третій залі Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького і датується жовтнем 1775 р. На плані ще не вказано його назву, але за місцем розташування його було б правильно прив'язувати до річки Самари (добре упізнається вигин самарського річкового русла). За даним проектом самарське місто-фортеця повинне було мати регулярне планування і складатися з двох частин – фортеці і укріпленого форштадта. Фортеця бастионного типу з десятикутовим полігоном, утвореним 5 бастионами, потрійним складним реданом і 2 напівбастионами, планувалася проектом на підвищеному березі р. Самари. Її площа забудови в межах підшви валу повинна була сягати 10,9 га. В центральній частині фортеці пропонувалося влаштувати головну квадратну площу (82,0 × 82,0 м) з двома діагональними осями симетрії з відхиленням головної осі від північно-південного напрямку в 36° на північний захід. Забудова площі мала формуватися низкою адміністративних будівель. Серед них вказувалися фортечна канцелярія, губернський будинок, будинок коменданта, плац-майор і комендантська команда, квартири комендантським чином, будинок протопопа і церковним служителям. У центрі площі мав височити хрещатий у плані собор – головна доміанта фортеці і міста в цілому. В середині фортеці планувалося влаштувати 10 різних за розмірами кварталів з 33 будівлями.

Територія, на якій розташовувався форштадт Катеринослава на Кільчені. Фото 2020 р. (стор. 16-17)

Рис. 1. Проект міста (жовтень 1775 р.).
Прорис О. Харлана, 2020 р.

МІСТО КАТЕРИНОСЛАВ НА КІЛЬЧЕНІ: ПРОЄКТНІ ПРОПОЗИЦІЇ
ТА ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ

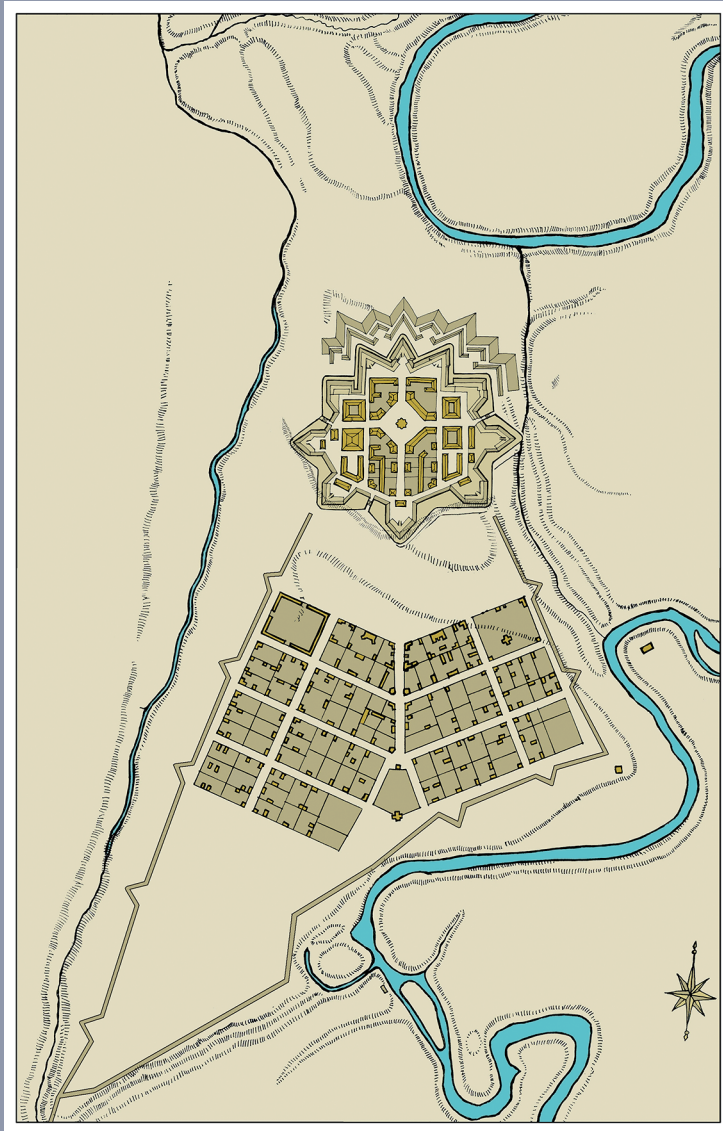

Рис. 2. Катеринослав I за первинним проєктним задумом.
Реконструкція О.Харлана за планом від 5 березня 1779 р., 2020 р.

Рис. 3. Місто Катеринослав на Кільчені (1779–1782 рр.).
Прорис О. Харлана, 2020 р.

Тут було позначено ділянки з будинками казарм для солдат та офіцерів батальйону, арсеналу, кавалерійського двору, провіантського магазину, гостьового будинку, рибного та м'ясного рядів, арештантського будинку, шпиталю, чотирнадцяти місць для обивателів і караулки. Навколо фортеці з зовнішнього боку валу пропонувалося влаштувати рів шириною 7,5 м, заповнений водою. До внутрішнього простору фортеці планувалося влаштувати три входи через підйомні мости над ровом, розміщені в середині куртин. З зовнішнього боку рову з півночі, північного сходу і сходу пропонувалося влаштувати прикритий шлях з гласісом, який від своєї внутрішньої межі (гребеня) повинен був спускатися у річкову долину. З південно-західного і південного боків мав знаходитися форштадт, укріплений з усіх боків ретраншементом з бастіонами, реданом і обвідним ровом з водою. Забудова цієї цивільної частини міста була позначена 7 житловими кварталами з 59 ділянками для забудови, окремим трикутним кварталом місця торгівлі (так звані рибні та м'ясні ряди) і 52 спорудами різного призначення. Забудова форштадта планувалася на відстані 60 сажнів (128,0 м) від фортечного рову з водою. Вулиці цивільної частини планувалося спрямувати променями у бік фортеці з орієнтацією на бастіони і центри куртин. Площа кварталів форштадта з внутрішніми вулицями займала б 11,6 га. Пляма забудови всього міста (військової і цивільної частин) в межах зовнішніх рубежів укріплень повинна була складати 45,9 га (рис. 1, рис. 4).

У кінці 1775-х на початку 1776 років продовжується проектно-пошукова робота над складенням документації. За цей період було внесено суттєві зміни в концепцію форми, площі, орієнтації міської цитаделі Катеринослава і планувальної структури його форштадта. Згідно з наказом Сенату було розроблено плани губерньського центру і кошториси

на окремі його кам'яні споруди (16 червня 1776 р.) і надано на розгляд. До кінця 1776 р. було створено невеличке робітниче селище і завершено підготовчі роботи для розбивки планів фортеці і кварталів громадської частини міста.

На початку 1777 р. проекти було затверджено і, вочевидь, восени місто почали будувати. Паралельно будувались південна частина фортифікаційного укріплення та дерев'яні й мазанкові споруди у форштадті. Двоповерховий будинок губерньської канцелярії було розпочато у вересні 1777 р., а завершено до травня 1778 р. До літа 1778 р. значну кількість будівель форштадта було вже завершено. За успіхи будівництва В. Черткова навіть підвищують до чину генерал-поручника.

20 липня 1778 р. у рапорті Г. Потьомкін вказує: «...зараз місто Катеринославу будівництвом майже зовсім завершено...» Насправді, було завершено будівництво численних казенних споруд, поступово міська адміністрація розміщується в новому центрі Азовської губернії і починає свою роботу.

На сьогодні дослідникам відомі чотири плани, виготовлені з початку 1779 р. з проектними пропозиціями і фіксацією вже виконаного будівництва. Всі вони зберігаються в російському державному військово-історичному архіві.

На «Плане вновь строящегося города Екатеринослава...» від 5 березня 1779 р., складеному Іваном Єдковим, показано південну частину збудованої фортеці і північну частину форштадта. Виходячи з аналізу нанесеної розбивки квартальної сітки в середині фортеці, для будівництва за основу було взято план фортеці 1775 р. Тільки тепер головна центральна вісь майже співпадала з напрямком північ-південь (нахил в 15° на північний захід). Добре видно, що на той час було зведено тільки південний вал фортеці з куртинами по обидва боки від нього. Суттєво було змінено планувальну

Рис. 4. Проєктний план міста на р. Самара (жовтень 1775 р.).
Прорис О. Харлана, 2020 р.

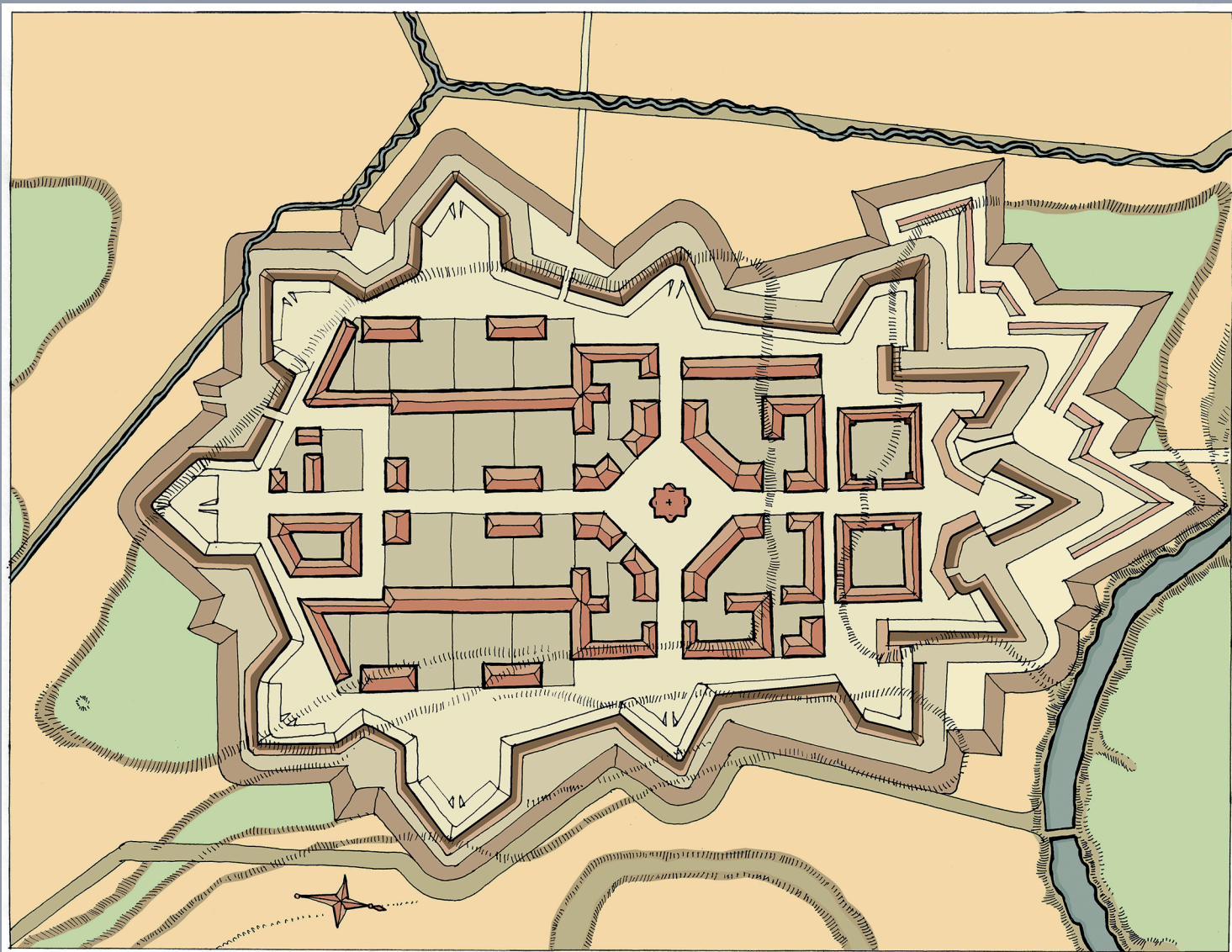

Рис. 5. Проектний план фортеці Катеринослава I
від 15 березня 1781 р. Прорис О. Харлана, 2020 р.

схему форштадта і місце його розташування відносно фортеці. Тепер його центральна вулиця продовжувала головну центральну вісь фортеці і орієнтувалася на південний бастион. Симетрично по відношенню до центральної осевої вулиці під кутом в 25° на теренах цивільної частини було влаштовано чотири бічні вулиці, орієнтовані в місця примикання фланків південного бастиону до куртин та на південно-західний і південно-східний бастиони (рис. 2). Таким чином, між променевими вуличними напрямками форштадта утворювалися чотири ряди кварталів, по боках укріплених ретраншементом (розбивку трасувальних напрямків валу з ровом добре помітно на мапі). В межах фортеці позначено розбивку 6 кварталів і лише три збудовані споруди в межах одного з домоволодінь для обивателів (згідно з планом 1775 року). Також розмічено плями забудови під три окремо стоячих споруди в трьох бастионах (західному, південному і східному). На теренах форштадта позначено розбивку 12 кварталів і укріплень ретраншементу навколо них. Найщільніше забудовано два центральних квартали, в 6-ти сусідніх кварталах лише розпочато будівництво. Усього на плані позначено 58 будинків (3 у фортеці, острог за межами фортеці – на протилежному березі Самари, 4 розпочатих будинки). Тепер цивільна частина міста розташовувалася на відстані в 100 сажених від підосви валу фортеці (213,4 м). Центральна осева вулиця була завширшки 12 сажених (25,6 м), головні бічні дві вулиці форштадта завширшки 10 сажених (21,3 м), поперечні завширшки 8 сажених (17,1 м), ширина кварталів сягала 50 сажених (106,7 м). У двох перших завершених будівництвом кварталах розташовувались губернська канцелярія (в одному дворі розміщувались канцелярські службовці, майстрові люди та гауптвахта), губернаторський будинок, будинок губернаторського товариша, будинок другого губернаторського товариша, бу-

динок губернського прокурора, межові служителі офіцерських чинів, секретарський будинок, будівля для офіцерів, що проїжджають через місто, будинок губернського скарбника, губернська аптека. Окремий квартал форштадта було виділено під церковне подвір'я (хрещата у плані церковна споруда вже була зведена). Поруч з храмом у сусідньому кварталі було збудовано житло для священника Горпинського, диякона Олександрова, надвірного радника Шалигіна. Одними з перших у форштадті оселилися і збудували житло старшина Нежмака, канцелярист Мілшін, прапорщик Леньов, майор Востриков, купець Остроухов, наглядач Перекрист, грек Костянтин Остапов, купець Барадін, купець Скапін. У 1779 р., як бачимо, населення міста зовсім невелике. У більшості це були службовці з прислугою.

На копії «Плана губернського города Екатеринослава...» з форштадтом, виконаним Петром Кузнєцовим 5 грудня 1779 р., вперше спостерігаємо видовжену майже по вісі північ-південь (кут нахилу в 15° на північний захід) фортецю, вже з новою пропозицією планувальної структури. Слід сказати, що за основу плану укріплення було взято план 1775 р., однак за рахунок доповнення західного і східного бастионних фронтів реданами та куртинами фортеця отримала більшу площу. Південна частина фортеці за конфігурацією лишалася як і у плані 1775 р. (5 бастионів: західний, південно-західний, південний, південно-східний та східний), проте бічні куртини, об'єднуючі бастиони та напівбастиони, замість 20,0 сажених (42,6 м на плані 1775 р.) посилені посередині реданами, отримали довжину 107,0 сажених (228,3 м). Північна частина укріплення також повторювала план укріплення 1775 р. з деякими незначними змінами (потрійний складний редан з напівбастионами, які стали дещо видовженими з північного заходу, отримали прикритий шлях з гласісом). За рахунок збільшення площі фортеці північна її сторона впритул

була наближена до русла р. Кільчень і було вирішено відмовитися від рову з водою. Однак планувалося вирівняти всі невеличкі звивисті русла струмків і річок навколо фортеці. Саме в такій локації можна було називати Катеринослав містом на Кільчені. Забудова фортеці найбільш повно представлена на плані від 15 березня 1781 р. (рис. 5). Площа видовженого укріплення після зміни планувальної структури сягала 25,8 га. В геометричному центрі укріплення було за-

проектовано квадратну площу з параметрами 82,0 × 82,0 м і з хрещатим собором у центральній її частині.

Максимальне освоєння території навколо фортеці бачимо на плані від 15 квітня 1782 р. (рис. 3). Трикутна ділянка форштадта у межиріччі Самари і Кам'янки на південь від фортеці тепер вже мала площу 56,1 га. На цій території було розмежовано 34 квартали різної конфігурації. Лише 4 з них залишалися не забудованими, а в шести вже було розпоча-

*Територія, на якій розташовувався Катеринослав І.
Фото 2020 р.*

то будівництво. В більшій за розмірами західній частині трикутного форштадта позначено 219 збудованих і розпочатих будівництвом споруд, у східній частині 75 будівель, дві будівлі позначено в окремому церковному подвір'ї. У мисоподібному вигині русла Кільчені на північний схід від фортеці бачимо розмежування двох видовжених кварталів з 45 ділянками і 32 будівлями. На протилежному правому березі р. Кам'янки також повним ходом розмежувалися квартали і будувалися різні за призначенням споруди.

За даними 1781 р. місто мало 4 церкви: руську, грецьку, католицьку і вірменську, 2 училища. Тут перебували 270 купців, 874 міщан і цехових, 1050 чоловік різного звання, всього 2194 особи. З врахуванням дворян, адміністрації, військових – близько 3000 чол. Зовнішній вигляд більшості громадських будівель, мостів, укріплень нам відомі за кресленнями фасадів міських споруд на планах від 5 березня 1779 р. і від 15 квітня 1782 року. Переважна більшість будівель в середині фортеці зводилися дерев'яними, на форштадті будувалися переважно мазанкові будівлі для українців, греків, вірмен та мешканців католицького віросповідання.

Лише в 1782 р. планувалося розпочати масове будівництво з цегли. Для цього поруч з фортецею було розпочато влаштування цегляно-черепичного заводу з 10 пічками для випалювання цегли і черепиці з кількома великими складами «сараями» для висушування цегли.

Після падіння Запорозької Січі на теренах колишніх Вольностей виникла потреба влаштування столиці нового адміністративного утворення на завойованих і приєднаних до Росії землях. У той час містобудівна і фортифікаційна діяльність були єдиним цілим. Перший Катеринослав на місці впадіння р. Кільчень в р. Самару складався з двох частин – фортеці і форштадта, який також в свою чергу оточувався неприступними рубежами річкових русел, що забезпечува-

ло захист новоутвореного поселення, однак неприступність ускладнювала територіальний розвиток майбутнього міста. Форма та конфігурація фортеці розпочатого будівництвом у кін. XVIII ст. міста підпорядковувалися природно-кліматичним умовам, ландшафту та базувалися на новітніх європейських будівельних традиціях, узятих на озброєння російськими військовими інженерами. Проіснувавши зовсім невеликий проміжок часу, потужні укріплення були залишені і значний архітектурно-містобудівний спадок поступово почав руйнуватися. Одним з перших у радянський час звернув увагу на рештки колишнього міста та почав збирати історичні матеріали О. С. Коваль, який очолював підгороднянський народний музей. Завдяки йому журналіст Ф. Я. Ратушний у 1970 р. опублікував історичну розвідку про долю Катеринослава на Кільчені, з якої і почалося зацікавлення його історією місцевими дослідниками. Після влаштування штучного озера на теренах самарського русла значну частину колишнього міста було затоплено, а вціліла територія фортеці Катеринослава потрапила під забудову дачного селища на о. Самарському. Вціліла ділянка фрагмента форштадта збереглася на сусідньому безіменному острові. Це залишає можливість археологічного дослідження матеріальної культури, розвитку й існування архітектурно-планувальної структури міста-фортеці кін. XVIII ст., а можливо, і більш ранніх за часом об'єктів, що існували на його території.

Олександр ХАРЛАН,
кандидат архітектури,
завідуючий кафедрою ПДАБА,
дійсний член ICOMOS

АРХЕОЛОГІЧНИЙ НАРИС

Історично склалося так, що територія Катеринослава I довгий час була поза увагою археологів. Важко знайти причини цьому феномену: політична заангажованість, теорія про знищення міста забудовами та його часткове затоплення, відсутність фахівців з археології «козацького часу» тощо. Парадоксально, але від одного з найбільших міст Південної України не залишилось жодних матеріальних свідчень у колекціях місцевих музеїв. Ситуація змінилася восени 2019 р., коли місцевий краєзнавець Віталій Барков приніс до Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького фрагменти кахлів, зібрані ним на місці Катеринослава Кільченського. Проведена музейними археологами розвідка підтвердила наявність культурного шару XVIII ст. на острові, що утворився південніше о. Самарського. На жаль, було зафіксовано також сліди тривалого грабування форштадта Катеринослава I фактично до нашого часу. Перекопи, незаконні шурфи та траншеї, фрагменти гончарного і скляного посуду, що не зацікавили грабіжників і були розкидані по поверхні землі, зустрічаються по всій території пам'ятки. Нагальна необхідність рятувати місто стала вирішальним фактором, що прискорив формування наукової експедиції. Зазначимо, що археологічне дослідження Катеринослава I, розпочате у червні 2020 р., було б неможливим без підтримки Дніпропетровської обласної ради. Крім музейних співробітників у роботі взяли участь учні археологічного гуртка Міської станції юних техніків.

Розкоп I було розбито ближче до центру західного берега острова, відразу за лінією очерету. На думку кандидата архітектури Олександра Харлана, на цій території розташовувався будинок козацького старшини Нежмаки. Згідно з методикою дослідження поселень перший розкоп налічував 9 квадратів розмірами 2 x 2 м. Було визначено, що культурний шар складає 50–60 см від сучасної поверхні і, на жаль, виявився перевідкладеним. Верхній горизонт складав щільний прошарок глини, перемішаної з суглинком, з уламками цеглин (цілих було лише кілька), фрагментами кахель, частинами дерев'яних стовбурів. Наступним йшов чорноземний шар, який завершував давній денний гори-

Рис. 1-2. Кахля поясна

зонт коричневого кольору (мул), що розпочинався з глибини 90 см. У середньому з цієї ж глибини ґрунтові води просочувались до розкопу, зупиняючи подальше дослідження. Відсутність заглибленого фундаменту, цілих цеглин та кахель, перемішаний культурний шар свідчать, скоріше за все, про існування поряд з місцем розкопок будівлі, що була розібрана на будівельні матеріали та неодноразово пограбована.

Не дивлячись на це, археологи не залишились без знахідок. З території розкопу та підйомного матеріалу поблизу нього виділяються яскраво декоровані пічні полив'яні кахлі, аналоги яким бачимо у Тулі, Москві, Санкт-Петербурзі (рис. 1–3). Виконаний у білих, зелених, жовтих, блакитних

кольорах рослинний орнамент користувався неабиякою популярністю у середовищі вищих суспільних верств Російської імперії (рис. 4–6). Привертають увагу фрагменти сюжетних кахель з біблійними мотивами та розписані у східному стилі (рис. 7). У 2-й половині XVIII ст. серед імперської еліти поширюється захоплення Сходом, що знайшло своє відображення й у декоративно-ужитковому мистецтві. Саме тому один з малюнків зображує чоловіка у широких жовтих штанах з поголеною головою, який сидить босоніж поблизу озера (рис. 8). Цікаво, що майстер спеціально зафарбував коричневим обличчя людини, підкреслюючи її етнічне походження. У різних варіантах цього сюжету

Рис. 3. Кахля поясна

Рис. 4. Фрагмент кутової кахлі

змінюються зачіски, одяг, головні убори персонажу, додається парасолька з довгою ніжкою, різноманітні кульки та вигадливі комахи (рис. 9). Виділяються і т. з. «голландські» кахлі, розписані синьою фарбою (часто з додаванням кобальту) по білій поливі (рис. 10-11). Крім яскраво виконаних лицевих пластин вражають оточуючі рамки з округлим завершенням та елегантними рослинними мотивами, що не вимушено доповнюють основне зображення. Не дивлячись на суто практичне значення румп (задня частина кахель, яка забезпечувала зберігання тепла), майстри приділили багато уваги їх формі та зовнішньому вигляду. За структурними особливостями печей кахлі поділяються на лицеві, пояскові, карнизні, кутові та декоративні прикраси («коронки», колонки тощо). За рельєфом виокремлюються плоскі, увігнуті, опуклі кахлі. Таке функціональне та кількісне різноманіття дає змогу стверджувати, що печі були двох- або трьохярусні і виконували також представницьку роль.

Вказаний комплекс кахель, безперечно, могли дозволити собі лише забезпечені люди, що дозволяє шукати власників печей серед заможних дворян, купців або чиновників високого рангу.

Серед знахідок багато фрагментів скляного посуду, на відміну від гончарного. Кілька фрагментів стінок та вінець горщиків орнаментовані природними фарбами (опискою), властивими для XVIII ст. оперізуючими прямими та хвилястими лініями, скісними рисками та «комахи». Така диспропорція може вказувати як на статус, так і на призначення будівлі («присутственное место?»).

До неординарних знахідок належить свинцева товарна плomba (потребує реставрації) та трьохбічна бронзова пе-

Рис. 5–7. Фрагмент лицевої кахлі

Рис. 8. Фрагмент увігнутої кахлі
Рис. 9. Фрагмент опуклої кахлі

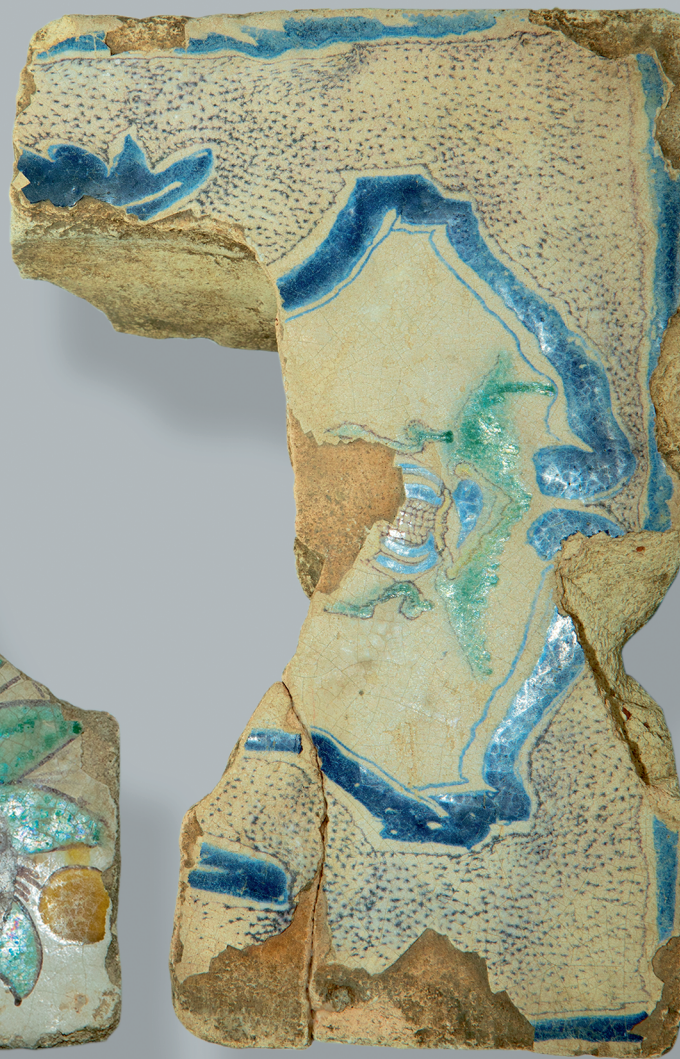

Рис. 11. Фрагмент лицевої кахлі

Рис. 12. Люлька глиняна

чатка. Остання має характерні виступи для кріплення ручки. Подібними печатками користувалися представники козацької старшини, і, скоріше за все, вони не обов'язково вказували на особу власника, а, вірогідно, дозволяли розподілити кореспонденцію. До колекції музею увійдуть також кілька мідних монет Російської імперії, серед яких найбільше поширена «деньга».

Серед підйомного матеріалу відмітимо люльку з округлою чашечкою і циліндричною тулійкою з широким виступом (вінця та фрагмент тулійки втрачені). Люлька має червону заглажену поверхню та орнаментована відтисками, нанесеними зубчастим коліщатком по краю тулійки та дещо чашечки (рис. 12). До комплексу матеріалів також включено рушничний кремій, що був у використанні, зі свинце-

вою обкладинкою для кращого кріплення між «губками» замку. Кілька кресальних кременів органічно доповнюють знахідки, властиві для пізньосередньовічних пам'яток.

Розкоп II (16 квадратів 2 x 2 м) було закладено майже в центрі острова, ближче до його західної частини, на місці округлого насипу діаметром приблизно 10 м, де були візуально зафіксовані фрагменти коробчастих кахель. Відповідно до плану міста насип виник на місці будинку, розташованого у третій або четвертій лінії кварталів, рахуючи від фортеці. По центру насипу та у його північно-східній частині спостережені грабіжницькі ями, на поверхні яких проглядались фрагменти гончарного посуду та кахель. Весь матеріал з цього розкопу, як і у попередньому випадку, знаходився у перевідкладеному стані: не знайдено жодних залишків фун-

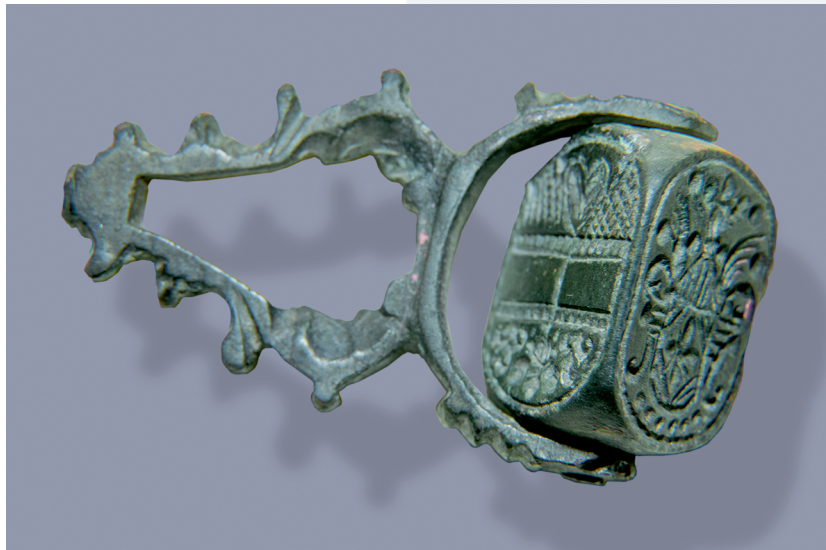

Рис. 13. Печатка трьохбічна

Рис. 14. Печатка трьохбічна

Рис. 15. Фрагмент лицевої кахлі

даментів, стін споруд, печей *in situ*. Проте з цієї місцевості походить ще одна трьохбічна печатка з фігурною ручкою (рис. 13). На обох печатках є схоже зображення – кола, увінчаного коронованим шоломом. Подібна печатка використовувалась Григорієм Орленком, козаком с. Волошина Роменського повіту, та поручиком Федором Тризною (рис. 14).

Найбільш виразними та численними (1215 одиниць) серед знахідок виявилися фрагменти кахель. В основному вони належать до коробчастих лицевих кахель з рослинним

орнаментом, характерним для «козацького бароко» II пол. XVIII ст. Більшість уламків зсередини вкриті гаром, на деяких збереглися залишки побілки, що свідчить про їх тривале використання. При виготовленні кахель до керамічної маси домішували кварц білого кольору, а на деяких фрагментах збереглися відбитки пальців майстра. Повністю вдалося реконструювати одну з кількох композицій, де вигадливо та динамічно зображено вазон з квітами, пагонами та розетками (рис. 15). Ще один варіант «вази» доповнюється кетягами (гронами), S-подібними пагонами. Єдиною без пошкоджень вціліла кутова карнизна кахля з рослинним орнаментом та опуклим рельєфом. Численні аналогії вказаним кахлям бачимо на території Середнього Подніпров'я. Кахлі від кількох печей вказують на значний відсоток серед мешканців Катеринослава I українського за етнічним походженням та козацького за соціальною приналежністю сегмента.

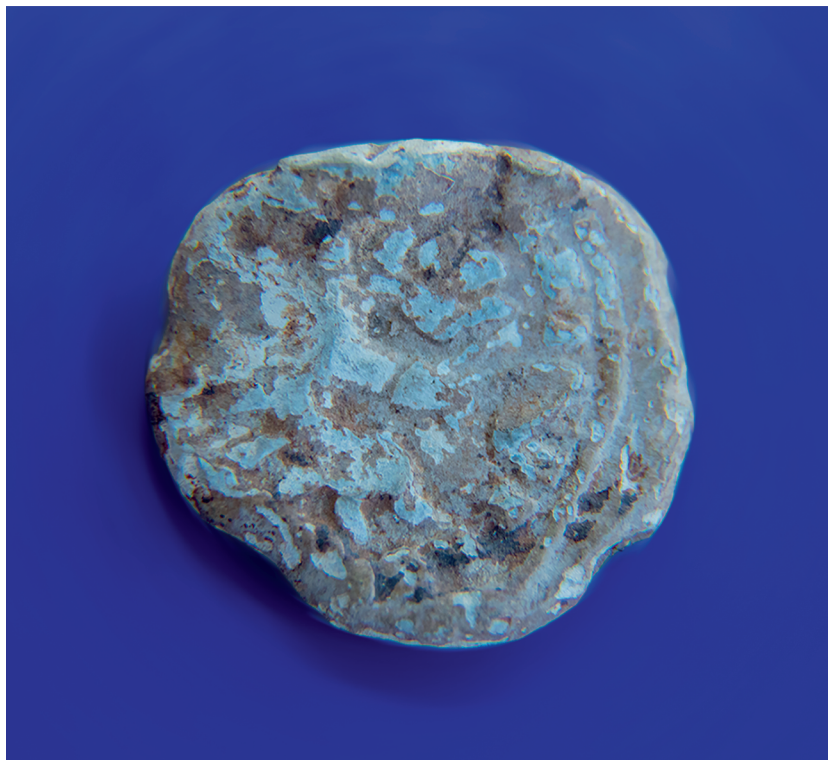
У південно-східній частині квадрата 10 на материковому шарі знайдено фрагменти стінок та денця амфори, які свідчать про заселення цієї території за скіфських часів.

На місці, де згідно з планами Катеринослава I існували купецькі ряди, було закладено розвідувальну траншею по вісі схід-захід (7 пікетів 2 x 1 м). Стратиграфія траншеї вказувала на відсутність слідів сучасного втручання у культурний шар, але, на жаль, високий рівень ґрунтових вод дозволяв заглиблюватись лише на три штика лопати. Скоріше за все, дослідження велося між купецькими рядами або у дворі. Про це свідчать різноманітні знахідки: фрагменти скляного посуду, фрагмент тульйки люльки, ажурна бронзова накладка, окремі цеглини, частина закаблука, залізні

Рис. 10. Кахля поясна

Рис. 16. Клеймо скляне

цвяхи тощо. Викликає цікавість скляне клеймо, що штампувалось на плечиках штофа (?), виробленого у Російській імперії (рис. 16). Крім того, неподалік від траншеї місцевими мешканцями було знайдено митну пломбу з відтиском вензеля короля Пруссії Фрідріха II Великого (рис. 17-18).

Таким чином, не дивлячись на специфіку території дослідження (острівне положення, нищення культурного шару грабіжниками, висота ґрунтових вод), археологічне дослідження території посаду Катеринослава I дозволило отри-

мати нові дані про етнічний та соціальний склад населення, його побут, культурні та економічні впливи і взаємозв'язки.

Олександр СТАРІК,
кандидат історичних наук,
завідуючий відділом ДНІМ імені Д. І. Яворницького

Рис. 17-18. Митна пломба

Науково-популярне видання

Упорядники:

Кавун Максим Едуардович

Харлан Олександр Вікторович

Старік Олександр Володимирович

КАТЕРИНОСЛАВ НА КІЛЬЧЕНІ: ІСТОРІЯ ЗНИКЛОГО МІСТА

Відповідальна за випуск **Н. В. Тимошенко**
Верстка та художнє оформлення **Ю. М. Малієнка**
yurymalienko@gmail.com

Підписано до друку 15.10.2020. Формат 60х90 $\frac{1}{8}$.
Папір крейдяний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 2,25. Обл.-вид. арк. 1,84.
Наклад 300 прим. Замовл. № 2368.

Видавництво ТОВ «Виробничо-комерційна фірма «АРТ-ПРЕС»
49010, м. Дніпро, Лоцманський узвіз, 10-А
Свідоцтво ДК № 4052 від 21.04.2011 р.

Друкарня ТОВ «Виробничо-комерційна фірма «АРТ-ПРЕС»
49010, м. Дніпро, Лоцманський узвіз, 10-А
Тел. (056) 370-20-27
www.art-press.com.ua

ISBN 978-966-348-446-4

Пластуни в гостях у археологів